

7. Повсякденне життя

В українському соціумі існувала диспропорція між ресурсами товарів для населення і грошовими доходами громадян, причиною чого стало передусім недорозвиненість легкої та харчової промисловості. Попри спроби республіки збільшити товарооборот, залишки грошей у населення накопичувалися швидкими темпами, провокуючи незадоволення платоспроможного попиту, передусім на непродовольчі товари. Вже у 1965 р. окремі українські керівники демонстрували розуміння ситуації, що склалася, а саме – структурних змін на шляху перетворення радянського соціуму на споживацьке суспільство. Приміром, заступник голови Держплану УРСР М.Махія дорікав Держплану СРСР, що той без причин закладає структуру товарообігу на рівні 1950-х рр., не враховуючи значне зростання доходів громадян¹¹².

Проблема товарів народного споживання чітко постала в свідомості радянських керманців у першій половині 1970-х рр., коли було ухвалено низку рішень з прискореного розвитку галузей промисловості групи Б. Утім, попри інтенсивні заходи, відразу наростити випуск продукції на морально застарілому обладнанні, без належного і вчасного отримання сировини було важко. Радянські люди завжди відчували нестачу товарів повсякденного та довготривалого попиту, які б мали належну якість і при цьому існували в широкому виборі.

Достатнього рівня сягнула забезпеченість крамниць продовольчими товарами. У кожному магазині був перелік товарів, завжди доступний для купівлі, – борошно І та II ґатунку, хліб, рис, манна, перлова та пшенична крупи, маргарин, топлені жири, сало, варені ковбаси, свіжоморожена риба, плодоовочеві та рибні консерви, олія, цукор, кондитерські та макаронні вироби тощо¹¹³. З середини 1970-х рр. почали відчуватися перші перебої з постачання м'яса та м'ясних виробів. Якісне і недороге м'ясо та ще й без черги – ідеал, майже недосяжний у брежнєвську епоху. У закладах громадського харчування запроваджено «рибні дні», а державна торгівля м'ясом та ковбасними виробами у деяких містах здійснювалася лише вранці та ввечері. Створювалися спеціальні комісійні магазини для продажу м'яса, постійно вівся моніторинг цін на колгоспних ринках, про що надходили звіти в ЦК КПУ (однак, попри підвищений попит, ціни протягом другої половини 1970-х – початку 1980-х рр. суттєво не різнилися). Населення, що мало присадибні ділянки, вирощувало худобу та птицю самостійно, при цьому для годівлі часто скуповуючи в магазинах дешеві хлібопродукти.

На початку 1980-х рр. через загальний спад у сільському господарстві ситуація з постачанням продуктів харчування погіршилася. Почалися перебої з надходженням свіжих овочів. На 1982 р. торгівля молоком і молочними продуктами здійснювалася лише в мінімальних розмірах і лише пониженої жирності, а тваринне масло навіть у великих містах і промислових центрах продавалося протягом 1–2 годин на день і лише по 200–300 г в одні руки. В основних промислових областях змушені були встановити лімітні години протягом дня, коли у магазинах державної роздрібної торгівлі можна було дістати м'ясо, варені ковбаси, тваринне масло, до решти областей ці продукти практично не доходили. Масло, наприклад, можна було побачити лише в закритих установах – партійних їдальнях, ресторанах, лікарнях, санаторіях, школах і дитячих садочках. Таке становище зберігалось практично до

1985 р. і стало хронічним. Проблема забезпечення маслом і молочними продуктами була настільки гострою, що республіканські керманічі, готуючись до проведення обласних партійних конференцій і виборів до Верховної Ради СРСР у 1984 р., подбали передусім про виділення в разовому порядку областям 1250 т тваринного масла для забезпечення постачання населення¹¹⁴.

Порівняльна таблиця продажу харчів у Києві в буденні та передсвяткові дні свідчить, що до святкового кошика радянської людини входили м'ясо, птиця, ковбасні вироби, жива чи заморожена риба, оселедці, торти та тістечка, попит на які перед святами підвищувався у 2–3 рази¹¹⁵. Утім, уже 1985 р. ця різниця практично нівелювалася¹¹⁶: у певному сенсі в Києві завжди був передсвятковий ажіотаж, адже міська торговельна мережа забезпечували товарами всі навколишні області. Пересічний радянський громадянин, на середину 1980-х рр., маючи легковий автомобіль і достатній заробіток, цілком міг собі дозволити раз на місяць їздити за покупками в київські магазини.

Через відносно незбалансоване продуктове забезпечення структура харчування у розрахунку на душу населення не вповні відповідала раціональним нормам. Наприклад, у 1979 р. кожен радянський громадянин у середньому недоотримував м'ясних і молочних продуктів, овочів та яєць, натомість надуживав хлібопродукти, картоплю та цукор¹¹⁷.

Пам'ятними для доби застою стала середина 1980-х рр., коли почалася боротьба проти алкоголізму. Держава мала всі підстави для турботи: у 1985 р. у середньому один житель України на покупку алкоголю витрачав 127 руб., а на придбання, наприклад, друкованої продукції – 17 руб., спортивних товарів – 3 руб.¹¹⁸ У 1985 р. кількість підприємств торгівлі та громадського харчування, які торгували спиртними напоями, скоротилася майже на 40%. Торгівля спиртними напоями була заборонена у 22% сільських населених пунктах, що мали магазини. У Ворошиловградській області, приміром, у більш ніж 40% магазинах торгівля спиртним проводилася дві години з 17 до 19. Різке зменшення продажу алкоголю призводило до того, що виникали значні черги за купівлею горілки до відкриття магазину й особливо наприкінці продажу, а також у п'ятницю та суботу, де торгівля у неділю була заборонена. Наприклад, у с. Верховцево Дніпропетровської області перед відкриттям магазинів були черги до 170 осіб, за дві години до закриття – 300 осіб¹¹⁹. Люди виїздили за алкоголем до інших областей, купували напої «про запас», що створювало передумови для спекуляцій, а найголовніше – почали займатися самогонварінням. Дії держави у відповідь (наприклад, суттєве підвищення ціни на дріжджі) успіху не мали.

Крім закладів державної торгівлі, придбати товари можна було в комісійних магазинах та на колгоспних ринках. Щоправда, ціни там суттєво різнилися. Якщо державна роздрібна ціна у 1982 р. за кілограм яловичини становила 1,9 руб., то на колгоспних ринках Києва – 4,5 руб.; свинина – 2 і 5 руб. відповідно; сало свине – 2,3 і 4,5 руб.; десяток яєць – 80 коп. і 1,25 руб.; картопля – 12 і 40 коп.; цибуля зелена – 50 коп. і 1,2 руб.; морква – 25 коп. і 1,6 руб.; редис – 40 і 90 коп.; часник – 1,60 і 3,9 руб. за кілограм¹²⁰.

Починаючи з 1970-х рр. одяг та їжа – ці базові потреби людини – перестали бути головною турботою радянських громадян, адже радянська влада вже протягом

певного часу цілком вдовольняла принаймні їхні кількісні виміри. Свідомість радянської людини перелаштовувалася від бажання просто «жити» до потреби «жити добре». Чи не вперше соціум почали турбувати проблеми комфортного облаштування житла, модного одягу, харчових делікатесів, побутової техніки. Останнє – ідея, що хатню роботу можна виконувати за допомогою техніки, а не вручну, і що така техніка може бути доступною для кожної родини – теж одне з виняткових явищ, яке привніс брежнєвський період. На середину 1970-х рр. перестали бути одиничними холодильники, чорно-білі телевізори, м'ясорубки, праски, окремі види меблів. З товарів престижу вони перетворилися на буденні речі, особливо після значного зниження на них роздрібних цін у 1978 р., завдяки чому продаж холодильників («Днепр», «Донбасс», «Саратов») зріс у 2 рази; чорно-білих телевізорів («Весна», «Таурас», «Славутич», «Берёзка») – в 1,7 разів¹²¹. Залишалися важкодоступними, дорогими і престижними кольорові телевізори «Електрон», «Радуга», «Рубин».

Обстеження тривалості користування побутовою технікою, проведене у 1972–1973 рр., показало, що більше половини її було придбано в останні 5 років, для колгоспників цей показник підвищувався до 60–80%. Особливою новинкою для мешканців села були телевізори, холодильники, пральні машини. Якщо ж порівнювати сім'ї за рівнем доходу та забезпеченістю їх побутовою технікою, то певним предметом розкоші залишалися холодильники та пилососи, причому кардинально відрізнялася їх кількість у робітників та службовців і колгоспників. На 100 сімей робітників і службовців з середньодушовим сукупним доходом менше 50 руб. холодильників було 37, пилососів – 8 (у колгоспників 3 та жодного відповідно), на 100 сімей робітників і службовців з доходом більше 100 руб. було 60 холодильників і 27 пилососів (у колгоспників 11 і 2)¹²².

Рівень забезпеченості населення побутовою технікою різнився залежно від економічних районів республіки. Найкраще жили мешканці промислово розвинутого Донецько-Придніпровського району й усіх південних областей, натомість наявність таких предметів у робітників, службовців і колгоспників областей Південно-Західного району була нижче середнього рівня в республіці¹²³.

Іншим символом сімейного достатку брежнєвської епохи став автомобіль. Поряд з побутовою технікою автомобіль кардинально перелаштовував повсякденний побут. Передусім змінилося ставлення до авто: він уже не був лише ознакою службового привілею («Победа», «Волга»), а перетворився на зручний засіб пересування («Лада», «Запорожець», «Москвич»). Тож майже кожен чоловік хотів володіти легковим автомобілем. Якщо на середину 1960-х рр. власників приватних автомобілів налічувалося лише 200 тис. осіб¹²⁴, то у подальшому ця цифра поступово зростала. Типовий розподіл на право придбати індивідуальну машину на перше місце ставив керівництво, за ним слідував заслужений раціоналізатор чи кваліфікований працівник зі стажем роботи більше 10 років, потім звичайний робітник чи службовець.

Брежнєвська доба – це час, коли радянські громадяни покидали бараки, гуртожитки і комуналки та переселялися до власних квартир. Власне житло радянської сім'ї могло перебувати в індивідуальній, кооперативній чи державній власності, при цьому в кожному з цих випадків вважалося своїм. Самотні робітники та служ-

бовці, а також молоді сім'ї найчастіше проживали в гуртожитках. За символічну плату (робітник, який проживав у гуртожитку робітничого селища платив 2,80 руб. на місяць у 1966 р. при зарплаті 90 руб.¹²⁵) якість житлових умов залишала бажати кращого.

Найбажанішим способом стати власником житла у брежнєвський час було отримати державну квартиру. Протягом усієї епохи будівництво житлового фонду велося швидкими темпами, втім, недостатніми для повного задоволення потреб громадян. Наприклад, керівники Чернівецької області писали до Києва, що виділених на житлове будівництво коштів у 1971 р. вистачить лише на закінчення перехідних об'єктів, будівництво яких уже розпочато 1970 р., гуртожитків профтехучилищ і ремонтно-будівельної організації, будинок готельного типу для молодих сімей. У той же час у черзі на одержання житлової площі перебувало 9072 сімей, з яких пільгових категорій – інвалідів війни та сімей загиблих – 178, демобілізованих офіцерів – 68, хворих відкритою формою туберкульозу – 57¹²⁶. Станом на 1980 р. в Україні на квартирному обліку перебувало 1,4 млн сімей¹²⁷, до 1986 р. ця кількість зросла до 1,7 млн. У першій половині 1980-х рр. через збільшення бажаних отримати державну квартиру житлове забезпечення дещо погіршилося. Щорічно на 100 сімей усіх пільговиків надавалося 17–28 квартир, на 100 багатодітних сімей і матерів-одиначок – 10–22. Ще гіршою ситуація була із забезпеченням житла молодят, які, як правило, чекали своєї черги 10–16 років. За роки одинадцяті п'ятирічки останнім на 100 сімей щорічно надавали лише 6–9 квартир¹²⁸. Утім, у радянський час квартирне питання полягало не в тому, отримати чи ні, а в тому, як швидко це можна зробити.

Кооперативи для будівництва квартир організовувалися при міських і районних житлових управліннях, у міських і районних відділах комунального господарства виконкомів місцевих рад, а також при підприємствах, установах та організаціях. Зазвичай багатокімнатний кооперативний будинок будувався коштом членів кооперативу за допомогою державного кредиту. В подальшому до квартирної плати власникові кооперативної квартири щомісяця додавався рахунок на погашення позики. Приміром, якщо середня плата за однокімнатну державну квартиру у 1977 р. становила 6,05 руб., то за кооперативну разом з позичкою – 21,87 руб.¹²⁹ В Україні існували обмежені ліміти на житлово-кооперативне будівництво, однак кількість бажаних вступити в кооперативи постійно зростала. Тому існували чіткі критерії того, хто міг стати членом кооперативу – особи, які досягли 18-літнього віку, постійно проживали та прописані на території даного міста чи селища і потребували покращення житлових умов¹³⁰. На початок 1970-х рр. організація житлово-будівельних кооперативів в Україні набула широкого розвитку. На 1971 р. вже було побудовано більше 2 тис. будинків загальною житловою площею понад 8 млн кв. м, де проживало 150 тис. сімей і понад 100 тис. перебувало на обліку для вступу в кооператив¹³¹. Через шість років кількість кооперативних будинків збільшилася вдвічі, у яких вже проживало 1 млн осіб¹³². Утім, через побільшання черг на житло, збільшилась і кількість бажаних побудувати кооперативну квартиру – на 1980 р. таких налічувалося 191,5 тис. сімей¹³³. На відміну від міст, рух за будівництво кооперативного житла у сільській місцевості не набув популярності, тут громадяни воліли вкладати гроші в індивідуальний будинок з присадибною ділянкою.

Якщо якість і кількість житла могла бути цілком задовільною, то комунальне будівництво відбувалося значно нижчими темпами. Диспропорція між житловим та комунальним будівництвом призводила до того, що нові будинки й окремі міські мікрорайони залишалися без водопроводу, каналізації й інженерних мереж. Як зазначалось у звітах, поточний і капітальний ремонт житлового фонду й об'єктів комунального господарства провадився несвоєчасно та неякісно, ліфти, внутрішні системи опалення і водопроводу експлуатувалися незадовільно, територія значної кількості будинковолодінь і місця загального користування – садиби, сходові клітки, вестибюлі – утримувалися в антисанітарному стані¹³⁴. У 1967 р. житловий фонд місцевих рад був устаткований водопроводом лише на 77%, каналізацією – на 75%, центральним опаленням – на 53%, ваннами або душами – на 49%, щоправда, за три роки ситуація суттєво покращилася¹³⁵.

Підвищений попит на послуги створював жителям міст привілейоване становище. На середину 1960-х рр. система побутових послуг була розвинена надзвичайно слабо. Приміром, у 1966 р. в Україні у двох третинах наявних на той час сільських населених пунктах не було лазень і перукарень, у більше половини – майстерень побутового обслуговування. Подібною була ситуація і в містах: половина з них не мала лазень і перукарень, більше двох третин – пралень¹³⁶. Утім, навіть підприємства, що існували, орієнтували свою роботу на державні замовлення, а не на індивідуальні послуги населенню – у 1967 р. лише 21% виконаної міськими пральнями роботи становили замовлення від населення, у деяких областях (Черкаській, Хмельницькій, Херсонській, Сумській, Вінницькій) цей показник не перевищував 10%. Пральні у сільських населених пунктах взагалі практично не виконували індивідуальних замовлень¹³⁷. Слабко була розвинута система готелів.

З часом жити у місті ставало все комфортніше, у той час як на селі ситуація покращувалася повільно. І найгіршою вона була в малих селах з населенням менше 100 осіб: ще на середину 1980-х рр. 90% населення, що там проживало, не мало на території села ні шкіл, ні дитячих садочків, ні медпунктів, ні закладів громадського харчування, ні будинків побуту та відділень зв'язку. Фактично єдине, на що міг розраховувати селянин, – на невеличкий магазин¹³⁸.

Нестача якісних товарів і послуг, відсутність широкого вибору провокувала особливий тип стосунків «продавець/покупець», що виходили далеко за межі економічних мотивів. Продавець завжди стояв на щабель вище – з ним шукали знайомств, йому пропонували гроші та послуги, він завжди контролював ситуацію фізичного доступу до товару та вибору. Продавець був соціальним бар'єром між товаром і покупцем, що, по суті, дублювало систему просторової організації радянської торгівлі, коли прилавок чи скляна вітрина обмежували фізичний доступ покупця до товару: на товар можна було лише дивитися як на соціально бажаний об'єкт, але у жодному разі не торкатися руками. Врешті, якщо дефіцит слугував засобом соціальної градації, радянська торгівля з необхідності повинна була мати прилавок. Форма супермаркету, салону – незвичний і психологічно небуденний для радянської людини спосіб стосунку з речами. Тому такими елітними вважалися, приміром, відкриті в середині 1970-х рр. фірмовий магазин «Взуття» у Києві на бульварі ім. Лесі Українки чи спеціалізований магазин фірми «Меблі», що містив виставкові зали.

Влада, яку продавець мав над покупцем, часто породжувала зловживання з боку перших. Наприклад, у 1976 р. під час розгляду фактів завищення цін на послуги на 2500 підрозділах служби побуту було виявлено 77,6 тис. випадків порушення цін і тарифів. У перукарнях, фотоательє, майстернях з ремонту годинників, взуття, ательє і майстернях з пошиття одягу обраховування громадян не були рідкістю. Багато підприємств продовжували реалізацію масової продукції (швейні вироби, головні убори, взуття) за цінами, встановленими на вироби за індивідуальним замовленням. Обраховували також шляхом неправомірних надбавок за терміновість чи виїзне обслуговування для сільського населення. Внаслідок цього працівники служби побуту отримували надвисоку заробітну плату. Як, наприклад, у фотоательє Хмельницького міськпобуткомбінату заробітна плата фотографів була 360–380 руб., в окремі місяці – до 700 руб., тоді як зазвичай середній їх заробіток становив 80–160 руб.¹³⁹

Утім, отримання неформальних прибутків було не лише привілеєм долучених до систем розподілу осіб. Розтрати та розкрадання були, мабуть, найневід’ємнішою складовою повсякденного життя. «Недолив, усушка, утруска» – слова знайомі і близькі кожному радянському громадянину. Фундаментальний злам параметрів радянської повсякденності можна визначити у такий спосіб: якщо за сталінських часів нічним жахом пересічного радянського громадянина було НКВД, то у брежнєвський – ОБХСС («Отдел по борьбе с хищениями социалистической собственности»).

Майнові злочини становили основний фактор зростання загального рівня злочинності у країні. Найпоширеніші майнові злочини були скоєні в системі споживчої кооперації, будівельних організаціях, на транспорті, найбільше дрібних крадіжок спостерігалось у харчовій, м’ясо-молочній, легкій промисловості. Загалом в Україні серед усіх видів злочинів судимість за розкрадання у великих розмірах (на 10,5%) і спекуляцію (на 15,8%) зростала найшвидшими темпами¹⁴⁰.

Масового характеру в соціумі набули дрібні крадіжки, вони носили сталий та систематичний характер. Наприклад, на початку 1970-х рр. у київському кафе та ресторані «Столичний» за рахунок порушення технології приготування блюд щоденно (!) розкрадалось 580–630 руб., які розподілялися між офіціантками, контролерами, касирами та завідуючою¹⁴¹. Дрібні крадіжки були неодмінним елементом повсякденного життя колгоспів та радгоспів, учасниками яких були практично всі працівники – комбайнери, водії, конюхи, трактористи тощо. Крали передусім сільськогосподарську продукцію та корми – зерно, сіно, овочі та фрукти, корм, що потім використовували у власному господарстві для харчування та годівлі худоби.

Можливість майнових зловживань та отримання додаткових прибутків впливала на престижність тієї чи іншої професії у радянському соціумі брежнєвської доби. Завідуючий магазином чи складом, комірник, начальник відділу постачання, головний чи старший бухгалтер, експедитор – ось далеко не повний перелік професій, офіційна заробітна плата на яких була заниженою і які, попри це, користувалися шаленою популярністю серед населення. Для батьків записати дитину до харчового чи торговельного технікуму фактично означало забезпечити їй сите майбутнє.

Праця у легкій і харчовій промисловості забезпечувала близькість до «дефіциту». «Дефіцит» та «імпорт» – два культи радянського соціуму брежньовської епохи. Найвність у сім'ї продуктів обох цих категорій свідчило не лише про матеріальний достаток, а й про соціальний престиж. Цитрусові, шпроти, натуральна кава, червона ікра, дунайський оселедець, майонез, «Київський торт», «Московська ковбаса», мотоцикл «Ява», касетний портативний магнітофон, джинси, поліетиленовий пакет, чоботи-«чулок» – це брежньовські символи статусної ієрархії, а не просто матеріальні речі, які можна купити за гроші. Дефіцит та імпорт зазвичай купували на «чорному ринку». У 1972 р. щодо всієї вартості покупок у громадян покупки на «чорному ринку» у робітників і службовців становили 54%, у колгоспників – 65%. Хоч асортимент придбаних товарів був абсолютно різний: робітники найбільше витрачалися на модні якісні речі, дбаючи про свій зовнішній вигляд, – одяг, трикотажні вироби, взуття. Колгоспників, яких мода цікавила мало, дбали про покупку дефіцитних будівельних матеріалів¹⁴².

Дефіцит – за своєю природою явище економічне як нестача певних товарів у продажу, що породжує на них підвищений попит, – був потужним чинником соціальної стратифікації у радянському суспільстві. Доступ до дефіцитних речей структурував населення на окремі групи у двох категоріях: за родом занять – професійний параметр і за місцем проживання – географічний параметр.

До найзабезпеченіших дефіцитними товарами належала партійно-радянська номенклатура, найвищі прошарки інтелігенції, які постійно отримували «пайки» поза системою відкритої торгівлі. «Пайкове» забезпечення було ознакою їх соціального статусу, привілеєм, не доступним для інших соціальних груп. Для цих категорій населення був відкритий «чорний хід» магазину чи продуктової бази – одного із символів епохи застою, – саме вони могли першими відбирати найкращий товар. Упривілейованими були всі професії, що тією чи іншою мірою долучалися до системи продажу та розподілу товарів, – працівники торгівлі, баз, складів, організацій постачання тощо. Всі інші громадяни шукали знайомства, щоб отримати бажаний товар, за який додатково розплатувалися передусім взаємною послугою.

Соціальна стратифікація у доступі до дефіцитних товарів відповідно до місця проживання складалася таким чином: жителі столиці (Києва); жителі значимих за своїм виробничим потенціалом міст (Донецьк, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Севастополь, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Кременчук, Комсомольськ, міста курортної зони тощо); жителі інших обласних центрів та містечок; сільські жителі. Найзабезпеченіший всіма видами продукції був Київ. Київські магазини не лише забезпечували корінних жителів, а й слугували кінцевим пунктом періодичних поїздок приміського населення, жителів сусідніх областей, приїжджих у відраджень тощо.

Після Києва пріоритетом у забезпеченні продукцією користувалися великі промислові міста та дещо меншою мірою зони курортного відпочинку. Фактів перерозподілу ресурсів на їх користь цілком достатньо. Приміром, у 1976 р., коли починалися перші перебої з м'ясом та м'ясними продуктами, перевірка міст Дніпропетровська, Запоріжжя, Харкова, Донецька, Макіївки, Ворошиловграда, Сум, Конотопа, Кіровограда, Олександрії, Тернополя і Вінниці показала, що лише в

перших чотирьох магазини були забезпечені яловичиною та свининою, в інших – передусім яловичина і то не протягом цілого дня¹⁴³.

Попри хронічну нестачу окремих продуктів харчування, ціни на них зростали дуже повільно. З другої половини 1970-х рр. було суттєво підвищено ціни на предмети розкоші – хутро, шовкові тканини, килими, вироби з кришталю, делікатесні сорти риб і морепродуктів, деякі горілчані та імпортовані спиртні напої¹⁴⁴. І метою такого заходу було не перетворення цих речей на малодоступні за ціною, а викачування грошової маси у населення, що за наявності предметів розкоші у вільному продажі цілком могло їх собі дозволити.

Утім, до регулювання цін з економічних мотивів радянська держава вдавалася нечасто. Ціни на товар були радше соціальною категорією, а їх незмінність забезпечувала почуття суспільної стабільності і психологічного комфорту радянських людей. Наприклад, діючі у 1976 р. ціни на 99% продовольчих і 92% непродовольчих товарів не мінялися протягом останніх десяти і більше років (зокрема, на хліб і хлібобулочні вироби, м'ясо, переважну частину рибної продукції, масло, жири, маргарин, яйця, муку, цукор, бавовняні та шерстяні тканини, швейні, трикотажні та панчішно-шкарпеткові вироби). З 1928 р. стабільними залишалися тарифи на житло і комунальні послуги, на проїзд у трамваях (3 коп.), тролейбусах (4 коп.) і метро (5 коп.)¹⁴⁵. Звичка до стабільних цін була настільки закорінена в свідомості радянських громадян, що навіть чутки про їх підвищення на окремі товари могли спровокувати нечувані черги та масове скуповування, хай навіть і дуже дорогих речей (як, приміром, було з ювелірними виробами у 1976 р.)¹⁴⁶.

Черга – неодмінний соціальний елемент доби застою. Черга у радянському соціумі існувала у двох вимірах: фізичному (черги у магазинах на придбання харчових продуктів, деяких непродовольчих товарів, отримання послуг) і віртуальному (списки на отримання житла, на право придбання автомобіля та побутової техніки). Кожен радянський громадянин одночасно і постійно протягом життя перебував у кількох чергах, фактично завжди існуючи в стані очікування. Вибіркове обстеження затрат часу на ведення домашнього господарства, проведене у березні 1977 р., виявило, що якщо 32% часу робочого дня витрачалося на роботу, 4% – на пересування до місця роботи і назад, то значна частина іншого часу – на покупку товарів, отримання послуг і хатню роботу. При цьому спостерігалася виразна гендерна нерівність, типова для радянської сім'ї. Якщо чоловік витрачав 0,7% свого часу в робочий день на покупку продовольчих товарів, 0,1% – на покупку непродовольчих і 2% – на домашню роботу, то жінка відповідно 2%, 0,5% і 11%, що відбувалося за рахунок зменшення часу відпочинку для жінок¹⁴⁷. Як бачимо, вироблений західною історіографією концепт «подвійного тягаря» (обов'язок заробляти гроші та дбати про дім) у статусі жінки в радянському соціумі залишався справедливим і для брежнєвської епохи. Враховуючи також той факт, що більша половина обстежених на добу витрачала 15–30 хвилин на стоянні в чергах у продовольчих магазинах та на отримання послуг (з ремонту та пошиття одягу і взуття, ремонту та виготовлення меблів, побутових приладів, культтоварів), то радянська черга – переважно жіноче явище. Особливості жіночої психології та комунікації перетворювали чергу в радянському соціумі з економічного явища (ознака підвищеного попиту на певні види

продукції) на соціальний колективний феномен неформальних каналів поширення інформації та засобів формування суспільних настроїв.

Матеріальне благополуччя радянських громадян у брежнєвський час зростало. Динаміка грошових доходів і видатків населення за дев'яту п'ятирічку свідчить, що основну їх частку займали зарплата, доходи від підсобних господарств і колгоспів. Підвищення у 1972 р. стипендії студентам вишів зумовило зростання цього виду доходів. Також з кожним роком зростала частка пенсій і грошової допомоги через збільшення кількості пенсіонерів і категорій громадян, яку на таку допомогу могли претендувати. Іншими джерелами доходів були виграші в лотереї та за позиками, погашення облігацій, страхові відшкодування, продаж речей та автомобілів через комісійні магазини. Щодо видатків, то левова їх частина йшла на покупку товарів (75–80%), порівняно дешево коштували послуги (8–9%), серед них найшвидшими темпами зростали оплата побутових послуг – пральня, лазня, перукарня, фото (на 92%), на путівки в санаторії, пансіонати, будинки відпочинку (в 2,7 раза). Значна кількість доходів фактично не реалізовувалася, а накопичувалася на вкладах в ощадкасах (з 2,8% у 1965 р. до 5,7% у 1975 р.)¹⁴⁸.

Основним показником зростання благополуччя населення було підвищення заробітної плати, що при загалом стабільних цінах означало реальне підвищення купівельної спроможності. Якщо станом на 1968 р. ще 21,7% робітників і службовців отримували платню менше 70 руб., то на 1976 р. їх налічувалося лише 9,6%. У той же час частка працівників із зарплатою 130–180 руб. зросла у 1,7 раза, із зарплатою 180–200 руб. – у 2,6 раза. Хоча загалом частка робітників і службовців, які отримували надвисокі заробітки більше 400 руб., була незначною, відносна їх кількість збільшувалася суттєво (від 0,2% у 1968 р. до 0,5% у 1976 р.)¹⁴⁹.

Найзабезпеченішими фінансово були працівники промисловості (протягом 1965–1985 рр. їх середньомісячна заробітна плата зросла у 2 рази із 105 до 201 руб.), будівництва, науки та наукового обслуговування, апарату органів державного та господарського управління. Деяко відставала заробітна плата робітників невиробничих сфер – торгівлі, громадського харчування, охорони здоров'я, освіти (приблизно від 70 руб. у 1965 р. до 130 руб. у 1985 р.)¹⁵⁰, що, втім, для перших частково компенсувалося близькістю до систем розподілу матеріальних благ.

Постійно підвищувалася зарплата колгоспників, утім, вони залишалися найменш забезпеченою категорією населення серед всіх працюючих. Станом на 1 квітня 1980 р. 2116 (30%) колгоспів оплачували працю своїм робітникам нижче діючих тарифних ставок у радгоспах (тобто менше 70 руб. на місяць), зокрема, у 609 колгоспах оплата праці була нижче 60 руб. місячно. Серед союзних республік Україна посідала одне з останніх місць за рівнем оплати праці колгоспників¹⁵¹.

В оплаті праці робітників, службовців, працівників колгоспів і радгоспів спостерігалися суттєві регіональні відмінності. Серед робітників промисловості найвищий рівень середньомісячної оплати праці у другій половині 1970-х рр. був у Ворошиловградській (202 руб.), Донецькій (202 руб.), Дніпропетровській (173 руб.) областях. У радгоспах найбільше платили в Кримській (137 руб.), Запорізькій (128 руб.) і Харківській (127 руб.) областях, найменше – у Рівненській (84 руб.). Подібна система помітна і в оплаті праці колгоспників: найменш забезпеченими

були працівники західних областей (Волинська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська – до 70 руб.), найбільше отримували у східному та південному регіонах (Донецькій, Херсонській, Кримській областях – 127–134 руб.)¹⁵².

Тенденції зростання матеріального благополуччя були характерними і для пенсіонерів, хоча суми пенсій були, безперечно, нижчими від заробітної плати. У 1967 р. сума середньомісячної пенсії за віком становила 52,7 руб. Утім, для різних категорій осіб розмір пенсії суттєво відрізнявся: за окремими тарифами платили пенсіонерам-військовослужбовцям, пенсіонерам «громадянської та імперіалістичної воєн», персональним пенсіонерам місцевого, республіканського та союзного значення. Середньомісячний розмір пенсії у 1967 р. інваліда I групи становив 68,6 руб., інваліда II групи – 49,6 руб., пенсіонера – колишнього голови колгоспу, спеціаліста, механізатора – 37,4 руб., у той час як персональний пенсіонер республіканського значення отримував 72,9 руб., союзного – 92,7 руб.¹⁵³

З 1965 р. після прийняття рішення про призначення пенсій колгоспникам, різко збільшилася категорія населення пенсіонерів-колишніх колгоспників, що отримували грошову допомогу за віком. Якщо у 1965 р. таких було близько 40 тис. осіб, то на 1966 р. – вже 2 млн 150 тис., середньомісячна пенсія яких становила 12,4 руб.¹⁵⁴ Загалом не набагато вищою була пенсія колгоспникам за втратою працездатності: інвалід I групи отримував 15,5 руб., II групи – 12,6 руб.¹⁵⁵ З часом пенсії колгоспникам зростали, хоча так ніколи і не досягли рівня робітників і службовців. У суспільстві існувала, хоча й не надто поширена, практика призначення персональних пенсіонерів-колгоспників, однак за їх матеріальний добробут дбала не держава, а безпосередньо колгоспи. Рішення приймалося загальними зборами колгоспу, а гроші виплачувалися з його суспільних фондів.

У 1972 р. сукупний дохід за рік сім'ї робітників і службовців промисловості становив 3365 руб., робітників і службовців сільського господарства – 3055 руб., сім'ї колгоспників – 2441 руб. Якщо видатки на харчування всіх груп населення були приблизно однаковими, то колгоспники набагато менше витрачали на придбання непродовольчих товарів та культурно-побутові потреби, що призводило до збільшення грошових накопичень на руках та ощадкнижках. Сім'ї колгоспників майже у 2 рази менше порівняно з робітниками промисловості купували трико-тажних виробів, взуття, меблів та господарсько-побутових товарів, у 8 разів менше витрачали на путівки в санаторії та будинки відпочинку, у 13 разів менше на лазні, пральні, перукарні, у 3 рази – на транспорт для особистих потреб¹⁵⁶.

Обстеження у 1979 р. бюджетів 410 сімей пенсіонерів, у складі сім'ї яких не було осіб працездатного віку, встановило, що середній сукупний дохід на сім'ю пенсіонерів з робітників та службовців становив 1066 руб., а з колгоспників – 1281 руб. Попри суттєву різницю в призначених пенсіях (71 руб. для колишніх робітників та службовців і 33,8 руб. для колгоспників), пенсіонери-колгоспники мали більше за рахунок особистих підсобних господарств, з яких вони отримували харчові продукти та вирощували продукти на продаж¹⁵⁷.

Основна стаття видатків пенсіонерів становила харчування. У середньому на члена сім'ї пенсіонери в місяць витрачали на харчування 42–43 руб. При цьому колишні колгоспники знаходилися у цьому випадку в привілейованому становищі,

бо абсолютну більшість харчів отримували від домашнього господарства (75% м'яса, 65 – молочних продуктів, 98 – яєць, 97 – картоплі, 90 – овочів, 93% фруктів). Купували вони у роздрібній торгівлі лише хлібні продукти, цукор, м'ясо і ковбаси. Серед непродовольчих товарів найбільше пенсіонери витрачалися на готовий одяг та ліки.

Специфіка сільського трибу життя, відсутність широкого вибору культурних заходів та загалом нижчий рівень освіти зумовлювали різний спосіб дозвілля пенсіонерів: якщо пенсіонери з робітників та службовців більше витрачали на культурно-побутові послуги, то у колгоспників у 2 рази перевищували видатки на алкоголь. Утім, завдяки веденню присадибного господарства колгоспник-пенсіонер мав можливість і допомагати фінансово родичам, і накопичувати власні заощадження.

Отже, на кінець епохи застою у радянському соціумі цілком сформувався тип пересічного громадянин споживацького суспільства: типова радянська сім'я має облаштовану державну чи кооперативну квартиру, відкладає гроші на легковий автомобіль, щоліта їздить у відпустку на море, а на вихідні – на дачу, стоїть у черзі за звичайними товарами і має знайомих для придбання дефіциту чи імпорту, заощаджує на спокійну старість, слідує за модою та організовує культурний відпочинок, а головне – має цілковиту віру, що так буде завжди.

Посилання до розділу 31

1. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1981. – Арк.90.
2. Там само. – Арк.89.
3. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1723. – Арк.33-34; ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1480. – Арк.3-4.
4. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1480. – Арк.5-6.
5. Там само. – Арк.7-8.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1723. – Арк.153-154.
7. Там само. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1480. – Арк.13.
8. Там само. – Спр.1175. – Арк.8.
9. Там само. – Спр.1895. – Арк.84.
10. Там само. – Арк.86, 87.
11. Там само. – Спр.1175. – Арк.9.
12. Там само. – Спр.1895. – Арк.84.
13. Там само. – Спр.1175. – Арк.23-24.
14. Там само. – Спр.1940. – Арк.76, 78, 81.
15. Там само. – Спр.1540. – Арк.27, 29.
16. Там само. – Спр.1540. – Арк.30.
17. Там само. – Спр.1895. – Арк.85.
18. Там само. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.6069. – Арк.5, 8.
19. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1175. – Арк.25, 27.
20. Кривчик Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 2001. – С.27–29.
21. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.543. – Арк.98-99.
22. Там само. – Оп.24. – Спр.6150. – Арк.12–19.
23. Див., наприклад: Там само. – Оп.25. – Спр.341. – Арк.134.
24. Там само. – Спр.342. – Арк.29.
25. Там само. – Спр.1245. – Арк.211.